

A lelkünkben duruzsoló hatalom

Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái

Hogyan formálja a lelkeket a hatalom? Mivé kíván nevelni bennünket az a társas-társadalmi világ, amelyben megszületünk és felnövekszünk? A dél-koreai származású német filozófus, Byung-Chul Han, remek könyvében e kérdésekre kínál válaszokat. Munkájának műfaja az esszé, kötete is esszék füzére, gondolatai mégis koherens egészzé kapcsolódnak össze.

Hatalmon értsük azt, amit Heinrich Popitz német szociológus javasol: annak van hatalma, aki képes akarátát vele szembeszegülő erőkkal szemben is keresztülvinni (Popitz 1992, 22). Klasszikus meghatározás ez, tiszta és érthető: a hatalom önmagunk érvényesítésének képessége mások ellenállása ellenére is. *Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken* (Pszichopolitika: Neoliberalizmus és a hatalom új technikái) címmel megjelent könyvében a dél-koreai származású német filozófus, Byung-Chul Han már azt kérdezi, hogyan veszi igénybe a hatalom a lelket, hogyan költözik belénk (Han 2014). Milyen „pszichopolitikai rezsím” jellemzi korunkat, s mindezt a hatalom milyen új technikái érik el? Han észrevételei és belátásai számunkra is érdekesek lehetnek. Különösen azok a gondolatai, amelyeket az okos hatalomról (*Smart Macht*), a munka játékká tételéről (*gamification*), életünk projektesítéséről, a Michel Foucault által leírt biopolitikáról és az azt kiegészítő neoliberális pszichopolitikáról, Jeremy Bentham *Panopticon*-tervéről és korunk digitális nagy testvéréről, a BigDatáról fogalmaz meg.

Az okos hatalom és az alávetett Én

Az okos hatalom (*Smart Macht*) Han szerint csak a legritkább esetben olyan, amilyenről Popitz írt. A másik akarátával szemben keresztülvitt akaratot kifejezetten gyengének látja. Mint írja: „Minél nagyobb a hatalom, annál *csöndesebben* hat. *Megtörténik* anélkül, hogy feltűnően utalnia kellene önmagára.” (Han 2014, 25.) Az okos és barátságos

hatalom nem szegül szembe mások akaratával, inkább mások akaratát igazítja a maga céljaihoz. Erősebb is, mint a konfrontatív-korlátozó hatalom: nem elnyom, hanem aktivál, motivál, optimalizál. Barátságosan ösztönöz, belénk épül, beivódik a lelkünkbe – már bennünk is van. Belülről duruzsol.

Ez a hatalom az Ént projektummá alakítja: vállalkozóvá és vállalkozássá, amely során e vállalkozó Én önmagát formálja át. Célja a figyelem felkeltése és az elismerés kivívása: hogy tetszen másoknak és tetszen önmagának (vö. Fáber 2015).

Neoliberalizmus

A neoliberalizmus a gazdasági liberalizmus azon hetvenes években felemelkedő változata, amely a szabadság nevében zsákmányolja ki a szabadságot – írja Han. Kulcsszavai a szabad verseny és az egyéni szabadság, az egyén korlátainak teljes lebontása, az Én felszabadítása a piacok felszabadítása által (vö. Éber 2016). Ez természetesen szimplán ideológia. A neoliberális előrenyomulás mindenekelőtt a munka áruvá alakítását és korlátlan értékesítését célozza. Az okos hatalom a tőke elvárásait építi a lélekbe. Légy szabad! Légy rugalmas! Légy nyitott! Légy mindig bekapcsolva! Légy mindig elérhető! Állj rendelkezésre életed minden pillanatában! Légy boldog! Mosolyogj!

A szabad verseny és az egyén szabadsága így elsősorban nem az egyént szabadítja fel, hanem a tőkét. Aki kudarcot vall, az szégyellni kezdi magát és óhatatlanul önmagát hibáztatja ahelyett, hogy a tőke rendszerét kérdőjelezné meg (Koltai 2015). A tőke igényeit a saját igényeinkké téve vágyaink kielégítetlenségéért is önmagunkat tesszük felelőssé. Agresszióink is önmagunk ellen fordul.

Foucault nyomában

Nézzük e fejleményt valamivel szakszerűbben, történetiségében! Han Michel Foucault nyomában járva állítja: a XVII–XVIII. századtól „a halál feletti hatalmat” – ez a test megkínzásával, az élet elvételével büntetett – „az élet feletti hatalom” váltotta fel: az életet szabályozó, a testeket *fegyelmező* hatalom. E hatalom az ipari társadalom elvárásainak vetette alá az egyént, mindenekelőtt *testének*, munkavégzésének felügyeletén keresztül. A testeket és annak statisztikai összegét, a népeiséget egy biopolitikának nevezett rezsím tanulmányozta és szabályozta. A biopolitika elemző apparátusa az állam megbízásából eljáró statisztika és a demográfia volt. Ezek adtak számot arról, hány adófizető, illetve hadra fogható férfi áll az uralkodó és az államhatalom rendelkezésére, hogyan alakul a nép újratermelődése (termékeny-

sége, halálózása, a járványok, megbetegedések tendenciái) és így tovább (Foucault 1999).

A testeken túl a lélekben szunnyadó termelőerőt a legkövetkezősebben a neoliberalizmus ébreszti fel és aknázza ki. A fókusz is áthelyeződik: a test fegyelmezése mellett immár a lélek működésének optimalizálásának és uralásának mikéntje válik a fő kérdéssé (lásd Elias 2004, Wessely 1990). Persze a test még ma is figyelemre méltó, de részben már másként: mint esztétikai és egészségtechnikai optimalizáció tárgya. Fitneszstúdiók, edzőtermek, szépségszalonok, plasztikai műtétek kínálják – jó pénzért – a testi adottságok átalakítását. A fittség és a szexiség a piacon forgalmazható és értékesíthető erőforrásokká váltak. A neoliberais testpolitika mellett igazán azonban csak a neoliberais pszichopolitika tört előre – írja Han.

Légy önmagad menedzsere!

Workshopokat látunk, amin megtanítanak, hogyan menedzseljük magunkat, hogyan építsük fel saját *brand*ünket. Motivációs hétvégéken vehetünk részt, ahol megtanulhatjuk, honnan merítsünk újabb morális erőforrásokat a munkához, a jobb teljesítményhez, önmagunk hatékonyabb kihasználásához (kizsigereléséhez). Tréningekre mehetünk (ha alkalmazzottak vagyunk, gyakran nem is választhatunk: *mennünk kell*), ahol megtudhatjuk, hogyan dolgozhatunk jobban, teljesíthetünk többet, lehetünk még hatékonyabb munkaerő, még versenyképesebb dolgozó. Színes magazinok lapjairól, önségítő könyvek oldalairól megtanuljuk: *csak rajtunk múlik, csak akarnunk kell*. Coach segítségét kérhetjük, hogy segítsen még olajozottabbá válnunk, még céltudatosabbá (lézerfókusz!), még ambiciózusabbá, még sikeresebbé! Megtanuljuk vizualizálni a vágyott sikert, gondolatban belehelyezkedünk a megcélzott jövőbe, hogy onnan rajzoljuk meg az utat visszafelé, a jelenig. Megtanulunk mindent projektésíteni: lépésekké formálni és végrehajtani. Listákat készítünk az elvégzendő feladatokról, megtanulunk módszeresen építkezni, a projekteken keresztül önmagunkat menedzselni. Ha együttműködünk, meetingekre futunk, brainstormingokon kreáljuk meg a kontentet, bevonjuk az expertiset, kérjük a supportot, rögzítjük a timingot, analizáljuk a piacot, fixáljuk a szegmenst, véglegesítjük a célcsoportot, majd marketingeljük és persze menedzseljük a projektet. Itthon sem kell magyarázni, mire utalnak e projektangol-kifejezések. Han is ezekkel illusztrálja mondandóját németül írt könyvében.

Ha pedig valahol homokszem kerül a gépezetbe (olyan, ami a szokásos módszerekkel már nem menedzselhető), szakember segítségével próbáljuk elhárítani a „blokkokat”. (Egy szakember vagy valaki más segítségével.) Feltárjuk az „elakadás” okait, éles szemmel olvasni kezdjük az univerzum nekünk küldött jeleit (rossz úton jársz, válaszd

a szíved útját!), ismerőseink viselkedésében felismerjük a nekünk tartott tükröket, majd elszánjuk magunkat a beavatkozásra. Kikapcsoljuk a „sejtmemóriába kódolt” negatív meggyőződéseinket, a sikerben meggátló negatív gondolatokat. Aktiváljuk a vonzás törvényét, rámosolygunk a szerencsére, hogy az is visszamosolygjon ránk. Kinyitjuk a szívünket, hogy végre elérhessenek az új impulzusok, amelyek megváltoztatják az életünket. Tudatunk kvantumhullámaival semlegesítjük a születés előtt (vagy közben) elszenvedett sérelmeket, a karmikus botlásokat, korábbi inkarnációink kudarcait, majd kihívássá formáljuk az előttünk tornyosuló akadályokat. Nehézkedéseinket elengedjük, vereségeinket belátásélménnyé alakítjuk, bukásainkból tapasztalatot nyerünk, eggyel magasabb rezgésszintre emelkedünk, a tanfolyamról oklevelet kapunk, szekunder angyallátóvá vagy harmadik szintre lépő gyógyítóvá avanszálunk. Előléptetésünk, fizetésemelésünk, magánéletünk rendeződése (az új szerelem) mind-mind igazolják, hogy jó úton járunk. (Csak így tovább!) Ha nem sikerülne, újra próbálkozunk, vagy más healer-t választunk. Olyan, aki jobban tud segíteni a fejlődésben.

A cél végső soron önmagunk átalakítása, hajlékonyabbá, rugalmasabbá, ellenállóbbá tétele. Reziliencia, asszertivitás, flexibilitás – ezek az új hívószavak. Nyitottság, versenyképesség, terhelhetőség, jó kommunikációs és problémamegoldó képesség – ezek a továbbra is érvényben lévő régiék. Idomulj még jobban a változó körülményekhez! Simulj még jobban a piac elvárásaihoz! Illeszkedj hézagmentesen az új környezetbe! Légy proaktív! Állj készen! Gondolkodj előre! Előzd meg az igényt! Tudd ma, mi kell holnap! Légy Te a jövő a jelenben! Mosolyogj! Érezd magad kicsattanóan boldognak! Erre minden okod meg is van: vár Téged egy Jó Csapat!

Légy pontosan olyan, amilyen fogaskerékre éppen szükség van. Légy konform! Légy a legboldogabb fogaskerék a tőke rendszerében!

A neoliberais pszichopolitika eltereli a figyelmed. Már nem azzal foglalkozol, milyen viszonyok között élsz, hanem azzal, hogy *hogyan működhetnél jobban benne*. Nem arra figyelsz, milyen világban élsz, hanem arra, hogy *hogyan lehetsz sikeresebb benne*. Ha a neoliberais pszichopolitikán múlik, az igazságtalan, egyenlőtlen, elnyomó helyzeteket sem megváltatni akarsz, hanem *minél jobban a javadra fordítani őket*.

Gamification és teljesítménymérés

A termelékenység fokozása, a munka intenzívebbé és hatékonyabbá tétele kulcskérdés. Arról persze, hogy *kinek* és *miért* kulcskérdés, már ritkábban hallunk. Kinek fontos, hogy termeljen többet, termeljen jobban, termeljen hatékonyabban? Hogy termeljen több profitot? Adódik a kérdés: hogyan fokozhatjuk még tovább a termelékenység (leánykori nevén

kizsákmányolást – vö.: Kuczi 2011)? Alakítsuk játékká! Projektesítsük! Formáljuk kis projektek sorává, telítsük érzelmekkel, dramatizáljuk! A feladatok teljesítésekor adjunk a felhasználó-munkavállalónak jutalmat, a pálya végén bónuszt! Ébresszük fel benne a kihívást, gyűjtse a pontokat, akarjon nyerni, élvezze, várja a következő feladatot! Tegyük a munkát játékká, a munkavállalót játékosná, érezze jól magát – a fene se bánja, amíg nekünk lapátol! Terjesszük ki a játék világát a munkára, az életre! Ez a *gamifikáció*: a termelés, a munka, az élet „játékosítása”.

Mindehhez természetesen az élet minden területét alá kell vetnünk a teljesítmény elvének. De hogyan mérjük a teljesítményt? Honnan tudjuk, jobban teljesít-e valaki, mint egy éve? Ehhez mindenekelőtt mérhetővé kell tennünk az élet mindazon területét, ahol teljesítményt kell nyújtanunk. Aztán azokat is, ahol nem kell, de lehet. Ha amit csak lehet, számszerűsítünk, mérünk és adatokká formálunk, jobban felügyelhetővé válunk. Az adatok rálátást engednek életünk minden apró szegletére, fokozzák a felettünk gyakorolt uralom lehetőségét, de az önuralomét is. Segít részletgazdagabban monitoroznunk és menedzselnünk magunkat. Feltéve, hogy azok az adatok, amiket létrehozunk, és amik rólunk tudósítanak, számunkra is hozzáférhetőek. Ez azonban nem minden adatról mondható el.

Újra Foucault és még tovább: a Panoptikontól a Big Datáig

Bankkártyás vásárlásaink, internetes kereséseink, mobiltelefon-használatunk (főként, ha okos telefont használunk), közösségimédia-aktivitásunk révén „digitális lábnyomaink” pontosan jelzik, merre járunk, mi tetszik nekünk, mi iránt érdeklődünk. Ezeket az adatokat akkor is előállítjuk, ha nem akarjuk; kattintásainkkal akkor is jelezzük preferenciáinkat, ha nem tudunk róluk. E jelzéseket összekapcsolva és adatfájlokba rendezve digitális profilok épülnek rólunk. A BigDatának nevezett hatalmas adatbázisok létükkel bizonyítják: szívünk, míg vágyat érlel, kartoték adat.

De térjünk inkább vissza Foucault-hoz és az élet felett gyakorolt hatalomhoz! Amit a statisztika és a demográfia tudománya tudásként kínált (az alattvalók, a nép-népeesség szakszerű és rendszerezett vizsgálatának eredményeit), mára új módszerekkel, új tudásrészmekkel egészül ki. Amit biopolitikának nevezünk, kiegészül a pszichopolitikával. Az alattvalók (állampolgárok, lakosok, fogyasztók, önmenedzselő vállalkozók) teste után lelkük, vágyaik, preferenciáik, érdeklődéseik kifürkészésével. Minthogy a digitális térben úgy hagyunk nyomokat, hogy nem tudunk róluk, a BigData pszichopolitikai apparátusa arra is rálát, amire mi magunk sem, és amit így mi sem takarunk el belőle: rálát tudattalanunkra. A BigData látja pszichénk akaratlanul kiadott információit, rólunk árulkodó rezdüléseit is. A BigData sokkal

Byung-Chul Han koreai-német filozófus

hatékonyabb, mint Jeremy Bentham *Panoptikon*-terve volt. Míg ez utóbbinak volt optikai tudattalanja, a BigData már mindent lát. Érdeemes e kérdést alaposabban is megvizsgálni!

A Panoptikon egy henger alakú, tökéletes börtön tervének neve volt. Az elképzelés szerint e henger belső peremén börtöncellák sorakoznak fogvatartottakkal. A cellák három oldalról zártak, egyedül a henger középpontja felé nyitottak optikailag, ott rács akadályozza a fogvatartott mozgását. A henger közepén emelkedő megfigyelőtoronyban örök állomásoznak, akik bár minden zugba belátnak, ők maguk sosem látszanak. Mivel a megfigyelt fogvatartott sosem tudhatja, figyelik-e éppen, kénytelen mindig jól viselni magát: megfigyeltségének tudata bele épül, belülről fegyelmezi.

E panoptikon felügyeleti (s következképpen hatalmi) viszonyai majdnem tökéletesek. Jobban megvizsgálva – a BigDatával összehasonlítva – azonban mégsem azok. A panoptikonnak, mint megfigyelési rezsimnek, nincs memóriája. Az őr nem tudja, hogy az 574-es fogvatartott mit a tett tavaly ilyenkor, mit a múlt hónapban, a múlt héten, és mit tegnap. A panoptikon figyelme (ahogyan az öröké is) szelektív: ha egy őr egyvalakire figyel, közben nem figyelhet másra. Ha valami leköti-eltereli az őrök figyelmét, más fogvatartottak tevékenysége figyelmen kívül maradhat. De ami a fő: a panoptikon valóban egy biopolitikai megfigyelési rezsim: csak a testeket felügyeli. Noha vélelmezheti, sosem tudhatja, hogy a fogvatartottak mire vágnak, mit kívánnak, mit akarnak, mitől félnek. Nem lát a lelkükbe.

A panoptikon nem tette lehetővé, hogy egyszerre mindenkinek a lelkébe lássanak, s pláne nem, hogy e lelkek korábbi rezdüléseiről is adatokat szerezzen. A BigData ezzel szemben már azt is láthatja, hogy a megfigyelték korábban mire vágytak, mit kívántak, mit akartak, mitől

féltek. A BigDatában a digitális nyomok időben rendezhető adatsorokká gyűlnek össze, és így rögzülnek. Az adatbázis mindent rögzít, amit rögzíthet, figyelme nem oszlik meg. A BigData ráadásul „mélyebbre” is lát, mert nem azt rögzíti, amit valaki egy kérdőív kérdésére válaszul *mond* (azaz tudatával ellenőriz, megfontol, majd megfogalmaz), hanem azt, amit ez a valaki ténylegesen tesz. (Amit digitálisan azonosítható nyomok formájában tudattalanul maga után hagy.) A BigData egy tökéletes digitális panoptikon. Maga a Nagy Testvér, aki „mindent” lát.

Az adatelemzés és -bányászat lehetővé teszi a „mikroprofilírozást” és az üzenetek „mikrotargetálását”, a személyre (profilra) szabott (marketing)üzenetek pontos célba juttatását. Azt kínálják, amit igazán akarunk, és amire igazán vágyunk – személyre szabottan. Azt kapjuk, amit igazán látni és hallani szeretnénk – személyre szabottan. Vannak arra utaló jelek, hogy Donald Trump sikerében a politikai marketing-üzenetek ilyen mikrocélzása is jelentős szerepet játszott (Grassegger–Krogerus 2016, 2017). Ha ez így van, a politikát érintő alapkérdések is felmerülnek (vö. Matz 2016; Rév 2017). Mivel pedig az adatbázisokban rejülő információ nagy kincs, a BigDatában nagy üzlet van. A felépített adatbázisok monetarizálhatók és kommercializálhatók: embercsoportok adatcsomagokként adhatók és vehetők. Míg az eleven emberi emlékezet mozgásban lévő rendszer – felidéz, elfelejt, összeilleszt, rekonstruál, narratív szerkezetté formál adatokat –, addig a BigData ennél sokkal merevebb: sosem felejt.

Brexit, Trump, a Cambridge Analytica és a mikrotargeting

Han könyvének megjelenése idején még nem volt látható, milyen meglepetéssel szolgál majd a Brexit-népszavazás és az amerikai elnökválasztás eredménye. Nem egészen egy hónappal Donald J. Trump győzelme után egy különös interjú jelent meg németül a *Das Magazin* nevű zürichi lapban (Grassegger–Krogerus 2016). „Én csak azt mutattam meg, hogy van egy ilyen bomba” („Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt”), idézik Michel Kosinskit, a pszichometria korábban Cambridge-ben kutató fiatal szakemberét, aki kutatásai során forradalmi módszertani újítást vezetett be. (Az interjú nem sokkal később angolul is megjelent: Grassegger–Krogerus 2017.)

Kosinski a személyiségelemzés ötdimenziós OCEAN-modelljét, amely a személyiség nyitottságának, tökéletességre törekvésének, extrovertáltságának, együttműködő képességének, és sebezhetőségének mértékét rögzíti, egy Facebook-on elérhető alkalmazással a széles nagyközönség által is hozzáférhető személyiségteszté alakította. A felhasználó az on-line kérdőív kitöltésével megtudhatta, milyen személyiségjegyekkel rendelkezik, Kosinskiék pedig cserébe hozzáfértek a kitöltők személyes adataihoz. Az ilyen módon megszerzett információk-

ból hatalmas adatbázist építettek, amit összekapcsoltak a vizsgált személyek Facebook-lájkjairól, megosztásairól, posztjairól megszerezhető adatokkal, illetve alapvető jelentőségű szocio-demográfiai helyzetéről (neméről, koráról, iskolai végzettségéről, lakóhelyéről és így tovább). Az eredmény egy olyan hatalmas adattömeg volt, amely nemcsak a vizsgált egyének személyiségét, nézeteit és érdeklődését térképezte fel páratlan részletességgel, de politikai nézeteiről, potenciális politikai viselkedéséről, szavazási hajlandóságáról is meglehetősen komplex képet rajzolt. Kosinski mellett mások számára is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a stratégiai jelentőségű információtömeg a választói magatartás befolyásolására is alkalmas térképet ad a politikai marketing szakembereinek kezébe.

2014 elején egyik munkatársa, Aleksandr Kogan, jelezte Kosinskinek, hogy egy vállalkozás érdeklődik az eredményei iránt. A cég neve SCL volt (*Strategic Communications Laboratories*), aminek leányvállalatai közé tartozik az a Cambridge Analytica is, amely később a távozáspártiak Brexit kampányának és Trumpnak is dolgozik majd. Kosinski minderről nem tudhatott, ennek ellenére nem sejtett jót az üzlettől, nem működött együtt sem Kogannal, sem az SCL-lel. Miután pedig az a benyomása alakult ki, hogy Kogan az ő módszerét lemásolva, hasonló adatbázist épít, megszakította vele a kapcsolatot és eltávolodott tőle. Kogan ezt követően Szingapúrba költözött, megnősült, majd nevet változtatott: Dr. Spectre-ként szólítottatta magát. Egy évvel később, a Brexit kampányban már a Cambridge Analytica dolgozott a távozást szorgalmazóknak. Módszere ugyanúgy az OCEAN-modellre épített *mikrocélzás (mikrotargeting)*, azaz testre és személyre szabott politikai marketingkampányok kivitelezése. E kampány célja a kívánt választói populáció mozgósítása, valamint az ellenérdekeltek demobilizálása, otthonmaradásra ösztönzése. A Cambridge Analytica korábban egy másik republikánus elnökjelöltnek, Ted Cruznak dolgozott, később azonban Trump kampánystábjába igazoltak át. A sikeres Brexit-kampány után Trump győzelme már nem csak Kosinski számára tette egyértelművé, hogy a bombát, amire ő még csak rámutatott, Spectre nyomán a Cambridge Analytica szakemberei immár többször is bevetették.

A BigData korlátai

Visszatérve Han könyvéhez, le kell szögeznünk: mindennek ellenére a BigDatának is vannak korlátai és gyengeségei. A BigData roppant adathalmazai önmaguktól nem szólalnak meg, nincs nyelvük. A BigData mindent megőrizhet ugyan, az elemző figyelme azonban ugyanúgy szelektív, ahogyan az öröké. Az elemzőnek kell kérdéseket feltennie, adatokat leválogatnia, kiválasztania, rendeznie és csoportosítania,

kategóriákat létrehozni, adatokat és folyamatokat ezek alá besorolnia, együjtjárásokat vizsgálnia, tendenciákat azonosítania. Elemző nélkül a BigData használhatatlan. Önmagától semmit sem „mond”, az adatok tengere önmagában semmit sem „mutat”. A BigData távolról sem önműködő megfigyelési rezsím. Ahogyan a panoptikonban szükség van börtönőrre, úgy a BigDatahoz is nélkülözhetetlen az elemző.

Ami a BigData-ban van, nem abszolút tudás, hanem abszolút adat. Nyers, értelmezésre váró információ, szellem nélkül. Nincs benne elbeszélés, nincs belső történet, önmagukban vak adatok végtelen tömege alkotja. Ok-okozati viszonyokat nem rögzít, csak adatok korrelációi mutathatók ki belőle. Az adatatomokból összegereblyézett BigData-ban hatalmas mennyiségű jel van a múltból, de nincs benne a múlt, pláne nincs benne a történelem. Mint ahogyan nincsen benne a jövő sem – csak annyiban, amennyiben a múlt és a jelen adataiból következtetni lehet az elkövetkezőkre. Nem lát előre döntéseket, eseményeket, váratlan fordulatokat. A BigData ugyanúgy nem látja a jövőt, ahogyan a statisztika sem.

Mit kezdünk a bennünk duruzsoló hatalommal?

Ha kezdeni kívánunk valamit a lelkünkbe költöző, bennünk duruzsoló hatalommal, először is fel kell ismernünk, meg kell ismernünk. Az önfegyelem, az önuralom, egy célnak vagy ügynek alárendelt élet természetesen nem a neoliberais pszichopolitika műve. Ha így volna, hogyan is érthetnénk meg a vallásosság, az aszketizmus, a politikai elkötelezettség vagy az önfeláldozás történeti példáit? Han természetesen nem a rendezett Ént bírálja, nem az „egyben lévő” egyént akarja szétrázni. Azt az ideológiát teszi meg kritikája céltáblájául, amely az egyén felszabadításáról beszél, miközben mást sem tesz, mint aláveti azt a tőke elvárásainak. Ha van a neoliberais pszichopolitikának fő jellegzetessége, akkor az éppen ez: az egyén felszabadítását ígéri, az önmegvalósítás útját kínálja, miközben mást sem tesz, mint hogy éppen aláveti e felszabadított Ént a tőke elvárásainak. Előállítja a fegyelmezett és kreatív munkavállalót, a bőkezű és márkahű fogyasztót, az életét projektummá formáló önmenedzselő vállalkozó Ént. Ez az, amit Han kritikája a tárgyává tesz – s ez az a kritika, amit nekünk is érdemes alaposan megfontolnunk.

Világunk jobb helyé válna, ha a hatalomnak ez a kritikája is ott duruzsolna a lelkünkben.

- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Éber Márk Áron 2016: A hiba nem az Ön készülékében van! A kritikai pszichológia programja – itthon. *Új Egyenlítő*, 6 (6), 11–16. <http://ujegyenlito.hu/essze/a-hiba-nem-az-on-keszulekeben-van-a-kritikai-pszichologia-programja-itthon/>
- Fáber Ágoston 2015: A reflektálatlan reflexió gyakorlata, avagy a narcisztikus személyiség és a Facebook. *Dinamó Műhely*, 2015. május 5. http://dinamo.blog.hu/2015/05/05/a_reflektalatlan_reflexio_gyakorlata
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Foucault, Michel 1999: Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom. In uő.: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 135–162.
- Grassegger, Hannes – Krogerus, Mikael 2016: Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt. *Das Magazin*, 48, 2016. december 3. <https://www.dasmagazin.ch/2016/12/03/ich-habe-nur-gezeigt-dass-es-die-bombe-gibt/>
- Grassegger, Hannes – Krogerus, Mikael 2017: The Data That Turned the World Upside Down. *Motherboard*, 2017. január 28. https://motherboard.vice.com/en_us/article/how-our-likes-helped-trump-win
- Han, Byung-Chul 2014: *Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Koltai, Mihály 2015: The Neoliberal Self. *Eszmélet*, 2015. december 23. <http://eszmelet.hu/the-neoliberal-self-some-observations-on-the-psychology-of-contemporary-neoliberalism/>
- Kuczsi Tibor (2011): *Munkásprés: A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Matz, Sandra 2016: The Need to Control Psychological Targeting. *Das Magazin*, 48, 2016. december 3. <https://www.dasmagazin.ch/2016/12/22/need-control-psychological-targeting/>
- Popitz, Heinrich 1992: *Phänomene der Macht*. Tübingen: Mohr Verlag (II., bővített kiadás).
- Rév István 2016: A politika halála: Darwintól Trumpig. *Magyar Narancs*, 50, 2016. december 15. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-politika-halala-101919>
- Wessely Anna 1990: Uralom és önuralom. *Budapesti Könyvszemle*, 2 (1): 6–14.